

Olga Kunst-Gnamuš

UDK 808.63-25

Filozofska fakulteta v Ljubljani

Performativni glagoli v opisni slovnici slovenskega jezika

1. Problem

Med sporazumevanjem nastane med pomenom in obliko izreka ter okoliščinami dvojno razmerje: pomen in oblika prikazujeta dejansko stanje in/ali povzročata zaželenega. V sestavu jezikovnih oblik obstaja eno samo mesto, kjer se smeri tega razmerja izrazita v enotni obliki: to so performativni glagoli. Pri njih se omenjeni smeri spojita v enotnem izrazu, vendar tako, da povzročita nasprotje med obliko besede (glagol je v povednem naklonu) in pomenom (ta je npr. ukaz: *ukazujem*). Performativni glagoli tako povzročajo težavo pri preslikavi v sistem slovničnih oblik in pomenov, saj oblika — povedni naklon — kaže na pripovedno poved, pomen pa na velelost. V prispevku nas bo zanimalo, kako to težavo rešuje opisna slovnica slovenskega jezika (J. Toporišič 1984) in kako je pojav opisan v teoriji govorne dejavnosti.

2. O dveh smereh skladnosti in dveh namerah izreka

Namen prispevka je opisati dve vrsti govorne dejavnosti, prikazovalno (tudi opisno, predstavitevno ali reprezentacijsko, spoznavno ali kognitivno) — ta prikazuje dejanske svetove — in performativno, ta povzroča mogoče in zaželeno svetove. Pri tem se bomo oprli na prvotno delitev govornih dejanj na konstative in performative, ki je doživela svojo potrditev tudi v Searlovi teoriji o namernosti (intencionalnosti) govornih dejanj in intencionalnosti kot teoriji uma. Searle govori o dveh smereh skladnosti med besedami in svetom: »Pojem *smer skladnosti* (direction of fit) sem uporabljal kot nerazčlenjeni prvinski pojem. Mislim, da ga je mogoče upravičiti, ker pojma *smer skladnosti* ni mogoče speljati na nič drugega. Različne smeri skladnosti imajo različne posledice za povzročanje. V primeru zatrjevanja (razen pri samonanašalnih primerih) se za trditev domneva skladnost z neodvisno dejanskostjo, torej trditev ni izpolnjena, če sama povzroča dejansko stanje, ki ga prikazuje. Toda v primeru zahtev, obljub in deklarativov izreki, če so izpolnjeni, na razne načine delujejo vzročno pri nastajanju dejanskih stanj, ki jih prikazujejo. Ta nesomernost je posledica različne smeri skladnosti« (Searle, 1983: 173). Oglejmo si, kako se razlika v smeri skladnosti med besedami in svetom izraža pri neposredno in posredno opravljenih govornih dejanjih.

Najprej si oglejmo razliko med zatrjevalnimi (konstativnimi) in performativnimi izreki. S tem ko izrečem poved *Pišem*, opišem neodvisno obstoječe dejanje, ki ga opravljam v času izrekanja; to je nanosnik (referenca) izreka *Pišem*. Nanosnik in njegov opis sta ločeni in neodvisni bitnosti. Dejanje izrekanja je smiselno, če je zatrjena propozicija resnična, to je, če v času izrekanja zares opravljam dejanje, ki ga opisujem. Razmerje med izrekom, njegovo obliko in pomenom ter dejanskim stanjem (tudi to je pojmovna bitnost, tvorjena na podlagi čutnih oz. zaznavnih podatkov) je prikazovalno ali predstavitevno razmerje. Namero, prikazati vrednosti tega razmerja, imenujem prikazovalno ali predstavitevno namero P_n; namero, obvestiti o dejanskem stanju naslovnika, pa sporazumevalno (komunikacijsko) ali ilokucijsko namero S_n. Razmerje med obema namerama je

lahko istovetnostno ($P_n = S_n$; $S_n = P_n$) ali instrumentalno. Če poved *Pišem* izrečem kot odgovor na vprašanje *Kaj delaš?*, sta nameri istovetni in se v celoti uresničita v pomenskem polju, določenem z obliko izreka. Vsak izmed izrekov prikazuje namerna stanja udeležencev pogovora: *Pišem* prikazuje umsko preslikavo dejanskega stanja (odslej *dejansko stanje*), *Kaj delaš?* govorcevo željo zvedeti, katero dejanje naslovnik opravlja. Sporazumevalna namera povezuje prikaze posameznih izrekov v razmerje: vprašanje — nadpomenka (delaš); odgovor — podpomenka (pišem). Kadar se sporazumevalna namera uresniči v pomenskem polju, začrtanem z obliko izrekov, sta nameri skladni.

Med prikazovalno in sporazumevalno namero obstaja še posredno razmerje, ki za razumevanje zahteva pogovorno sklepanje; to povezuje pomen z namernimi (psihološkimi) in družbenimi okoliščinami. Če na povabilo *Pridi jest* odgovorim *Pišem*, prikazovalna in sporazumevalna namera nista skladni. Prikaz dejanja ni izrečen z namero, o tem obvestiti naslovnika, temveč z namero zavrniti povabilo. Izrek *Pišem* ne deluje kot opis, temveč kot razlog zavrnitve: *Ne morem priti jest, ker pišem*. Manjkajoče dialoške člene zapolnimo s pogovornim sklepanjem. Razmerje med prikazovalno in sporazumevalno namero je instrumentalno: prikaz dejanskega stanja je sredstvo za opravljanje nekega drugega dejanja, v našem primeru sredstvo za zavrnitev povabila k jedi. Izbire izreka ne povzroča dejansko stanje, ki ga opisujem, temveč sporazumevalna namera, podati prepričljivi razlog za odklonitev povabila ali zahteve. Ugotovimo lahko, da je izrek *Pišem* ilokucijsko dvoumen, saj na podlagi oblike in pomena ne moremo sklepati o njegovi vlogi oziroma sporazumevalni nameri.

Naša razčlemba nam razkrije, da je izrek med sporazumevanjem vpet med dve razmerji: med prikazovalno, povezano s pomenom in obliko povedi, in sporazumevalno; z njegovim izrekanjem sporočamo podatke in z njimi povzročamo učinke na naslovnikovo prepričanje in ravnanje. Ta dvojnost se v govoru izrazi na dveh mestih: z razliko med neposrednim (direktnim) in posrednim (indirektnim) govornim dejanjem (slednje pomensko nepovezanost premosti s pogovornim sklepanjem, upošteva duševne in družbene okoliščine) ter z rabo eksplicitnih performativnih izrekov, s katerimi odpravljamo dvoumje glede sporazumevalne ali ilokucijske namere izreka.

Analizirajmo s stališča dveh namer eksplicitni performativni izrek *Zahtevam, da zapustiš sobo*. P_n : s tem ko izrekam *zahtevam*, prikazujem namerna duševna stanja: željo, da se proposicijsko dejanje udejanji; prepričanje, da ga je naslovnik zmožen opraviti, in prepričanje, da mi položaj dopušča izrekat zahteve, ki naslovnika zavezujejo k ubogljivosti. S_n : s tem ko izrekam *zahtevam*, opravljam dejanje zahteve, to je, naslovnika zavezujem k dejanju.

Postavlja se vprašanje, ali je izrek trditev (oblika — povedni naklon) ali performativ (z njegovim izrekanjem opravljam dejanje zahteve). Prvotno delitev na konstative in performative, ki je razkrila dve temeljni razmerji med besedami in svetom, je nadomestilo spoznanje, da so izreki dvonamerni: na pomen in obliko povedi se veže prikazovalna namera, na ilokucijsko dejanja, ki jih z njihovim izrekanjem opravljam, pa sporazumevalna ali ilokucijska namera. Pri tem se med zatrjevanjem (konstativi) in povzročanjem (performativi) začrtuje še ena pomembna razlika: obljube in zahteve povzročajo razloge za lastno zadovoljitev in so samonanašalne (samoreferenčne): dejanje zahteve ali obljube opraviš z izrekanjem ustreznih povedi. Izpolnjene so, če govorci držijo obljubo oziroma če naslovnik uboga ukaz. Izrekanje trditev pa samo po sebi ni poročilo, da so trditve resnične.

3. Slovnice poteze eksplicitnih performativnih glagolov in njihove pragmatične interpretacije

Raziskave performativnih izrekov v širšem pomenu in eksplicitnih performativnih glagolov v ožjem pomenu so nedvomno vredne velike pozornosti, saj so vezni člen med pomenoslovjem in pragmatiko. Ker so eksplicitni performativni glagoli leksikalizirani izraz temeljnih prvin okoliščin, ki so pomembne za interpretacijo ilokucijskega dejanja, nam razčlemba razkrivajo nekatere splošne zakonitosti govorne dejavnosti. Z njimi je bil v filozofiji jezika ovržen nazor, da je sporazumevanje

predvsem prenašanje podatkov. Performativni glagoli nam pokažejo, da dejanja z izreki ne le opisujemo in prikazujemo, temveč jih tudi opravljamo.

Zato si oglejmo slovnične poteze eksplicitnih performativnih glagolov ter pragmatične podatke, ki jih ti izražajo.

Naštejmo nekaj pogostih zgledov: *obljubim, zahtevam, ukazujem, prepovedujem, obžalujem, da p.*

Za eksplicitne performativne glagole je značilno, da so izraženi v prvi osebi ednine povednega sedanjika in tvorniku. V skladenjskem razmerju oseb — povedek kot jedru stavka, izraženem z osebno glagolsko obliko, se tedaj prekrijejo (1) avtor izreka, storilec dejanja in sporočevalec — prva oseba; (2) čas dejanja izrekanja in čas glagolskega dejanja (dejanje se opravlja v času izrekanja); (3) dejanje opravljam s tem, da ga poimenujem (pragmatična poteza samonanašalnosti); (4) zato je dejanje izraženo v povednem naklonu in (5) tvornem načinu.

Vprašali se bomo, katere pragmatične podatke te poteze sporočajo, ali so za izražanje eksplicitnega performativnega glagola obvezne in imajo razločevalno vrednost v razmerju do zatrjevalnih (konstativnih) izrekov ter v njih vsebovanih glagolov.

Z izrekanjem v prvi osebi Benveniste (1966) povezuje *subjektivnost* govornice in to šteje za obvezno slovnično potezo performativnih glagolov. Podobno trdi tudi Austin: » 'Jaz', ki opravlja delo, je pri stvari torej bistven. Prednost izvirne oblike — prva oseba ednine, sedanji čas, povedni naklon, tvorni način, in prav tako druga in tretja oseba in neosebna in trpna oblika, če je spodaj podpis — je v tem, da ta implicitna poteza govorne situacije postane eksplicitna. Glagoli, ki imajo v besednjaku poseben performativni videz, strežejo posebnemu smotru *narediti, da je eksplicitno* (kar ni isto, kakor trditi ali opisati), katero delo izvajamo, ko formuliramo izrek (...) « (Austin 1990: 60). Če izrečemo *On prisega*, to ni več performativ, z izrekanjem dejanja ne opravljamo, temveč poročamo o govorni dejavnosti. Pri izrekanju zatrjevalnikov (konstativov) teh omejitev nimamo, izreči jih je mogoče z enako temeljno vrednostjo v vseh osebah in številih.

Vendar srečamo tudi performativne izreke, izražene s tretjo osebo ednine, in sicer tedaj, kadar je nosilka avtoritete ustanova (sodišče, cerkev, univerza): *Znanstveno-pedagoški svet Univerze v Ljubljani razglašča X za redno profesorico. Sodišče je razsodilo, da se X oprosti obtožbe*. Če je eksplicitni performativni glagol najneposrednejši izraz ilokucijske sile izreka, potem je govorec avtentični razlagalec ilokucijske namere, naslovnik pa le perlokucijskega učinka. Da bi preveril pravilnost svoje domneve o nameri izreka oziroma vrsti ilokucijskega dejanja, naslovnik govorca pogosto vpraša, kaj je hotel z izrekom povedati. Ta v svojem odgovoru potrdi, da je namera istovetna s pomenom izreka ($S_n = P_n$), ali pa pojasni, katero ilokucijsko dejanje je imel v mislih. Seveda se naslovnik lahko odpoje namerni razlagi izreka ter pretehta pomembnost podatka, ki ga ta vsebuje, in njegovo verodostojnost. Izbiro interpretativne strategije določajo okoliščine.

Vprašajmo se o številu. Ali je obvezno, da se oseba izreče v ednini, ali pa je mogoče izreči performativ v dvojini ali množini? Tudi če se opravljajo kolektivne prisege, posamezniki izrekajo eksplicitni performativni glagol v ednini. Performativa načeloma ni mogoče izreči v množini, kajti množina nima nanašalnika, nanašalnik imata le zaimka *jaz* in *ti*; če se izrekamo v množini, jaz posplošimo tudi na druge, vendar je to le retorična operacija, ki ni utemeljena v dejanskem izrekanju tistih, ki se jaz v njihovem imenu izreka. Kljub temu zlasti v pisnih institucionalnih besedilih kdaj srečamo množinsko obliko eksplicitnega performativnega glagola, denimo v garancijskem listu: *Obvezujemo se, da bo izdelek v garancijskem roku brezhibno deloval*. Poroštvo za prevzeto obveznost je izraženo s podpisom pooblaščenice osebe in pečatom ustanove (to je v pisnih institucionalnih performativnih izrekih pravilo). Prekrivanje časa izrekanja in časa dejanja je prav tako posebnost performativnih glagolov ter je neobvezno za zatrjevalne izreke, opisujoče od izrekanja neodvisna dejanja, stanja in poteke, ki se lahko uresničujejo v različnih časih. Performativno dejanje pa poteka v času izrekanja. Sporočevalec je tvoren. Vendar je tudi v performativnih izrekih mogoč poleg tvornika še trpnik ali oblika za stanje po izvršenem dejanju: *odpiram sestanek — sestanek je odprt; oproščam vas krivde — obsojenec se oprosti krivde*;

obvezujemo vas plačati — dolžni ste plačati; — prepovedujemo vstop nezaposlenim — nezaposlenim je vstop prepovedan. Pretvorba iz tvornika v trpnik ali obliko stanja spremeni samo zorni kot upovedovanja, ne pa dejanja samega.

Dejanje se zgodi s poimenovanjem, to pa se izrazi tudi v prekrivanju časa izrekanja in časa dejanja ter v povednosti in tvornosti. Pravimo, da je eksplicitni performativni glagol *samonanašalen*: dejanje, ki ga poimenuje, govorec z izrekanjem sočasno udejanja. Performativnost govornice se torej udejanja v govorici sami: nanašalnik izreka je posledica pomena in oblike izreka. Pravimo tudi, da eksplicitni performativ povzroča pogoje lastne zadovoljitve (condition of satisfaction). Zato predpostavlja avtoriteto govornice in/ali ustanove, ki jo govorec zastopa, ter ubogljivost naslovnika (obedience condition). Govorec se pogosto izreka »v imenu ljudstva« ali ustanove, ki jo zastopa (sodišče, univerza, cerkev idr.), pa tudi v imenu Boga.

V performativnih izrekih se torej prekrivata dve pragmatični vrednosti, subjektivnost in moč, opravljati z besedami dejanja. Zato so ti izreki pogosti v institucionalnih okoliščinah, kjer jih lahko izrekajo samo pooblaščen osebe (npr. na sodišču, v cerkvi, na univerzi, v najvišjih državnih ustanovah). V praktičnem sporazumevanju pa lahko naslovnika zavezuje le nadrejena oseba (stari otroke, učitelj učenca, lastniki podjetja delavce), pa še tu jih srečamo le redko: neposredno performativno zavezovanje je prisilno, naslovniku odreka možnost izbire in samostojnega odločanja, lahko izzove tudi odpor. Eksplicitna performativna prisila se zato nadomešča s posrednim izražanjem zahtev in z njihovim nadomeščanjem z ilokucijami, ki so izrečene s stališča naslovnikovih potreb in želja (nasveti, spodbude: *Svetujem ti, da zaviješ desno — Na tvojem mestu bi zavil desno*).

Eksplicitni performativni glagoli torej *povzročajo pogoje lastne izpolnitve*. To pa ne velja za ilokucijski glagol zatrjevanja: *trdim, da p*. Ta glagol izraža govorničovo verjetje, da p (to je iskrenostni pogoj izrekanja), ni pa hkrati poročilo za resničnost trditve. Resničnostni pogoj zahteva neodvisno obstoječi nanašalnik, ki ga prikazuje propozicijska vsebina trditve. Zato trditve niso samonanašalne. Tudi po tej potezi se eksplicitni performativni izreki razlikujejo od zatrjevalnih izrekov (trditve). Razlika v smeri skladnosti med besedami in svetom se je torej izrazila v obliki slovnične *nesomernosti*.

Glagol *trditi* je v primerjavi z eksplicitnimi performativnimi glagoli dvoudeleženski: postavlja razmerje med govorncem in propozicijsko vsebino, ne odpira pa mesta za naslovnika. Tako prikazuje namerna duševna stanja govornice (verjetje), razmerje z neodvisno obstoječim nanašalnikom pa se izrazi z utemeljitvijo, ki daje zagotovilo, da je trditev resnična. Performativni glagoli so troudeleženski in odpirajo mesto za govornca oziroma storilca govornega dejanja, za naslovnika in propozicijsko vsebino. Postavlja se vprašanje, ali je jezikovna razlika, ki zaznamuje razliko med konstativi in performativi oziroma razliko v smeri skladnosti med besedami in svetom, zadostni razlog za podmeno, da glagola *trditi* ni mogoče imeti za performativni glagol. Odgovor je odvisen od definicije performativnih glagolov. Če jih opredelimo kot eksplicitne zaznamovalce ilokucijske sile izreka, potem je tudi glagol *trdim* eksplicitni performativ, saj izreka vrsto ilokucijskega dejanja in govornca zavezuje k prepričanju, da je trditev resnična. Ta odgovor takoj sproži novo težavo, saj v isti sapi trdimo, da so izreki, s katerimi zatrjujemo, da je kaj resnično in torej obstaja nedovisno od izrekanja, sočasno performativi. S tem zanikamo prvotno razlikovanje med zatrjevalniki (konstativi) in performativi ter temeljno določevalno potezo performativov — samonanašalnost. Tako na izrazni kot na pragmatični ravni je zato mogoče najti razloge, ki podpirajo podmeno, da glagol *trdim* sicer eksplicira ilokucijsko silo izreka ter sproži z njo povezane zaveze (verjetje, da p, in možnost potrditve, da je p resnična), vendar ni eksplicitni performativni glagol, ker z njim dejanja, ki ga poimenujemo, ne opravimo v celoti, temveč le »polovično« (prepričanje izrazimo tako, da ekspliciramo ilokucijsko silo), resničnost trditve pa zahteva nedovisno dejstveno ali diskurzivno potrditev — utemeljitev.

Poleg tega se postavlja še vprašanje, kateri eksplicitni zaznamovalec nadrediti stavkom, ki imajo v podstavi samostalniško povedje in so izraženi s propozicijo NP1 biti NP2:

Ta človek je sadist/ tat/ predsednik.

Ta bolezen je shizofrenija.

Ta beseda je povedkovnik.

V poročanem govoru te izreke interpretiramo tako, da jim nadredimo glagole *imeti* za, *imenovati* za, *definirati* kot, *prepoznati*, npr.: *Ima ga za sadista, tatu, imenovali so ga za predsednika, bolezen so prepoznali za shizofrenijo, besedo so definirali kot povedkovnik, besedo so uvrstili med povedkovnike.* Ali je mogoče te glagole šteti med performativne glagole in ali so ti izreki ugotovitve ali performativi? Na to vprašanje sem skušala odgovoriti v razpravi *Are sentences with the underlying structure NPr be NPP really assertives?* (O. Kunst Gnamuš 1993).

Poleg opisanih potez kaže opozoriti še na *dvonamerno* sestavo eksplicitnih performativnih glagolov. Kot smo že dejali, glagol *ukazujem* sočasno prikazuje vsebino namernih duševnih stanj govorca (S dejanje p želi in verjame, da ga je N zmožen opraviti — prikazovalna namera Pn), z izrekanjem pa dejanje ukazovanja sočasno opravlja (sporazumevalna namera Sn). Eksplicitno izražanje namer različnih smeri, namere prikazovanja in opravljanja ilokucijskih dejanj, se kaže v razcepu med obliko (povedni naklon) in pomenom (ukaz). Ta poteza razkriva ujetost pomena med dve smeri skladnosti med besedami in svetom. Če ilokucijsko dejanje ni opravljeno z eksplicitnim performativnim glagolom, a ima zatrjevalno obliko, je *ilokucijsko dvoumno*. Na to je opozoril na več mestih že Austin (1990): »(...) saj je zelo pogosto v različnih situacijah izrekanja isti stavek rabljen na oba načina, performativnega in konstativnega ali performativnega (66). (...) Podobno je lahko »Na polju je bik« svarilo ali pa ne, ker lahko le opisujemo prizor, in »Pridem« je lahko obljuba ali pa ne. Pri tem gre za razliko med primitivnimi in eksplicitnimi performativi; in morda v okoliščinah sploh ni ničesar, po čemer bi se lahko odločili, ali je izrek performativen ali ne. Kakor že, v dani situaciji je lahko prepuščeno meni, da ga vzamem bodisi tako ali drugače (39). (...) Sprejemljiv je tudi pogled, da je eksplicitno razlikovanje med različnimi silami, ki jih lahko ima ta izrek, mlajši jezikovni dosežek, in sicer znaten; glede tega primitivne ali primarne oblike izreka ohranjajo »dvoumnost« ali »nezanesljivost« ali »meglenost« primitivnega jezika. To je lahko kdaj koristno: a pretanjenost in razvite družbene oblike in postopki zahtevajo jasnost. Upoštevajte pa, da je tudi jasnost kreativno dejanje, prav kakor odkritje ali opis. Gre tako za to, da jasno razlikujemo, kakor za to, da že obstoječe razlike ostanejo jasne« (n.d.: 69).

Postavlja se tudi vprašanje, ali je eksplicitni performativ velelnik *Pridi*. Tu se Austin in Benveniste razhajata. Je med performative uvrstil tudi izreke, ki imajo obliko imperativa. Reči: *Zapríte vrata*, je prav tako performativ kot : *Ukazujem vam, da jih zaprete.*« Še več: po njegovem so performativi vsi izreki, ki jih je mogoče izraziti v eksplicitni performativni obliki: »Tako naj bi nas obšla skušnjava reči, da je mogoče vsak izrek, ki je zares performativen, zvesti ali razširiti ali razčleniti v obliko ali ponoviti v obliki, ki vsebuje glagol v prvi osebi ednine, sedanjem času, povednem naklonu, tvornem načinu (slovnično) (...). Torej: Reči 'Ven' je enakovredno 'Izjavljam, razgllašam, sodim ali presojam, da morate 'ven'« (1990: 61). Benveniste se s tem ne strinja: »Neka izjava je performativ zato, ker *imenuje* izvršeno dejanje, ker Ego izgovori obrazec, ki vsebuje glagol v prvi osebi sedanjika: 'Razgllašam, da je sestanek končan'. — 'Prisegam, da bom govoril resnično'. Performativna izjava mora tako imenovati govorno dejavnost in njenega vršilca. Pri imperativu ne najdemo nič podobnega. Ne sme nas zapeljati dejstvo, da imperativ proizvede neki rezultat, da *Pridite!* resnično povzroči, da nagovorjeni pride. Ta empirični rezultat ne pomeni nič. Izjava ni performativ zato, ker lahko spremeni položaj individua, ampak zato, ker je sama po sebi neko dejanje« (1988: 297).

Tako nam razčlemba slovničnih potez razkrije nekatere bistvene pragmatične poteze govora: v razmerju do nanašalnika samonanašalnost izreka (poimenovanje kot dejanje), v razmerju do namere *dvonamernost* (prikazovalna in sporazumevalna namera), subjektivnost in moč govorice ter nesomerno razmerje med zatrjevalniki in performativi. Performativni izreki povzročajo pogoje izpolnitve v odvisnosti od avtoritete govorca in ubogljivost naslovnika, izpolnitveni pogoj zatrjevalnih izrekov pa je resničnost trditve, to, čemur rečemo skladnost z dejstvi. »Druga pot

razkritj te lastnosti je videnje, da obe, obljuba in zahteva, oblikujeta razloge za izpolnitvene pogoje na način, ki se povsem loči od trditev. Zatrjevanje samo po sebi ne daje dokaza za resničnost trditve. Toda obljubljanje ustvarja pogoje, da storimo obljubljeni stvar, in zahteva, da kdo kaj stori, je razlog za to, da to stori« (1983: 170). In potem se Searle še vprašuje: »Zakaj imamo na primer performativne izreke za opravičila, trditve, zahteve, zahvalo in čestitke — vse te primere opravimo tako, da izrečemo, da ta dejanja opravljamo (...), nimamo pa na primer performativa za cvreti jajce? Če kdo reče 'Opravičujem se', se s tem lahko opraviči, če pa reče 'Cvrem jajce', se jajce ne šcve. Morebiti bi lahko Bog scvrl jajce s preprostim izrekanjem takega performativnega stavka, toda mi ga ne moremo. Zakaj ne?« (1983: 166-167). Vprašanje in odgovor nanj določi doseg, ki ga ima performativna moč govorice. Z njo uresničujemo oblike družbenih razmerij, zavezuje druge ali sebe, da kaj storimo, ne moremo pa neposredno spreminjati predmetnosti.

Performativni izreki so torej oblika mesebojnega zavezovanja. Z obljubo (prisego, stavo, zaobljubo) govorec zavezuje sebe, da bo kaj storil, z zahtevo (ukazom, prepovedjo) naslovnika, z izrekanjem razglasnih izrekov spreminja družbena razmerja tako, da se propozicijske vsebine udejanjajo kot posledica izrekanja. Govor kot družbena vez se uresničuje v treh smereh: v obliki samozavezovanja, zavezovanja naslovnika ali obojestranskega zavezovanja in dogovarjanja: obljubljam, zahtevam, dogovarjava se, pogajava se, sklepava sporazume. Za zavezovanje naslovnika sta potrebni avtoriteta govorca in ubogljivost naslovnika. Raba eksplicitnih performativnih glagolov in drugih oblik neposrednega izražanja je zato primerna tedaj, kadar domnevamo, da je dejanje koristno za naslovnika (kadar želimo preprečiti škodo, denimo v nevarnih položajih, dajemo napotke, potrebne za pravilno izvedbo dejanja, kadar naslovníku ponujamo zaželeno stvar, denimo hrano ali pijačo), kadar izražamo opravičila, voščila ali sožalje, pa tudi tedaj, kadar je razmerje med govorcem in naslovníkom enakovredno ter omogoča obojestransko zavezovanje. Sicer pa se eksplicitnih performativnih izrekov in drugih oblik neposrednega izražanja zaradi njihove prisilnosti izogibamo. Zato jih govorci le redko uporabljajo, le tedaj, kadar želijo docela odpraviti dvomnost položaja. Še najpogosteje jih srečamo v formalnih institucionalno-obrednih položajih: pri poroki, krstu, pri izreku sodbe na sodišču, v spovednih obrazcih ter institucionalnih prisegah predsednika republike ali vojaka. Performativne obrazce v teh položajih je opisala Silva Kastelic v diplomski nalogi *Performativnost govorice in performativni obrazci v institucionalno-obrednih okoliščinah* (1993).

4. Posredno izražanje in šibitev ilokucijske sile izreka

Kanonična oblika eksplicitnega performativnega glagola ne razodeva samo razlike med performativnimi in zatrjevalnimi izreki ter pragmatičnih razsežnosti govorne dejavnosti (subjektivnost, moč, dvonamernost, samoreferenčnost, nesomernost oziroma razcep med dvema smerema skladnosti), temveč jo imamo lahko za izhodišče, ki omogoča opisati odmikanje od neposrednega izražanja v smeri posrednega izražanja, s tem pa k šibitvi ilokucijske sile izreka.

- (1) Performativni glagol lahko izpustimo ter izrazimo samo propozicijsko vsebino dejanja. Ilokucijsko silo šibimo v smeri: obvezno (velelnik, naklonski glagol *morati* in nedoločnik: *Pobriši tablo. — Tablo moraš pobrisati.*) — mogoče — pogojno (*Ali lahko pobrišeš/ bi lahko pobrisal tablo?*).
- (2) Z izražanjem osebe in števila variiramo sporazumevalno perspektivo od enosmernega zavezovanja (sporočevalec zavezuje naslovnika v smeri vzajemnega dejanja (*pobrisala bova tablo, samostalnike bomo podčrtali*), ki na jezikovni ravni dejanje naslovnika prikazuje kot skupno dejanje sporočevalca in naslovnika. Skupna dejanja so izražena šibkeje.
- (3) Osebo je mogoče izraziti bolj ali manj določno (*Kdo bo pobrisal tablo? Bi kdo odgovoril na to vprašanje? Jasna, odgovori!*) Določno izražanje je krepko, nedoločno ali poljubnostno šibko.
- (4) Na ilokucijsko silo izreka vpliva tudi pričakovanost, zlasti pogosto izražena s členki. Pri *Ali ste že prepisali?* se pričakuje, da so učenci to že storili (šibko izražena sila), v nasprotju z

izrekom *Ali še niste preprisali?* (krepko izražena sila), pri katerem se pričakuje, da bi dejanje že moralo biti opravljeno. Tako v sporočilo kodiramo svoja pričakovanja, pa tudi strpnost ali nestrpnost do naslovnikovega ravnanja.

- (5) Dejanje lahko določimo tudi s količinskimi izrazi, ki ga povečujejo ali zmanjšujejo, s tem pa šibimo ali krepimo ilokucijsko silo izreka: *Vsaj malo se potrudi.* — *Ta problemček boš pa že rešil.* — *Zmeraj narediš vse narobe.* — *Že spet si zamudil.* — *Vsi te težko prenašajo.*
- (6) Izrekanje s stališča naslovnika šibi prisilnost dejanja: *Na tvojem mestu bi se sproti učil* (šibka zahteva). — *Imaš mojo besedo* (krepka obljuba). — *Dam ti besedo* (šibkeje). — *Ta človek mi nikoli ne pove, kaj misli* (krepko). — *Ta človek ti nikoli ne pove, kaj misli* (šibkeje).
- (7) Izražanje performativa s tvornikom je krepkejše kot izražanje s trpnikom.

5. Performativni izreki v opisni slovnici slovenskega jezika

Razmerja med pomenom, obliko in vlogo oziroma sporazumevalno namero so pri performativnih glagolih zelo zapletena. Kako so opisana v slovnici slovenskega jezika, bomo opazovali pri poglavju *Upovedovanje*, in sicer v okviru podpoglavja *Določitev glede na skladenjski naklon*. V tem poglavju so namreč povedi razvrščene glede na razmerje do upovedovane predmetnosti:

»Pomenska podstava povedi se različno upoveduje glede na to, ali se ta predmetnost samo ugotavlja (konstatira), ali se po njej vprašuje, ali se podaja s stališča ukaza in končno s stališča želje. Na podlagi tega govorimo o pripovednih, vprašalnih, velelnih in želelnih povedih« (1984: 429). To določitev bi bilo mogoče povezati s sporazumevalno namero oz. vlogo, s katero poved tvorimo. Opazno je, da določitev povedi po skladenjskem naklonu spominja na določitev govornih, natančneje, ilokucijskih dejanj. Kako se skladenjski naklon izraža? Skladenjski naklon se seveda razlikuje od glagolskega naklona, saj glagolska naklonska oblika ni edino izrazno sredstvo za izražanje naklonskosti oziroma sporazumevalne namere. Upoštevati je treba: pomen besed, obliko, zlasti glagolski naklon, besedni red in glasovno podobo povedi, zlasti stavčno intonacijo. Ločevati pa je treba tudi neposredno in posredno izražanje naklonskosti. Posamezna razločevalna znamenja skladenjskega naklona so kdaj tudi v nasprotju:

(1) Peter je prišel.

(2) Kdo je prišel?

Povedi (1) in (2) sta izraženi v povednem glagolskem naklonu in s povedno stavčno intonacijo, razlikujeta se po rabi besed *Peter* in *Kdo*; besedi sta v nadomestnem razmerju in se razlikujeta, tako da *Peter* bitnost poimenuje, *kdo* po njej vprašuje.

Naklonskost je izražena z besednimi pomeni. Poved (1) je pripovedna, poved (2) vprašalna. Včasih pa se povedi enake naklonskosti razlikujeta po kakšni razločevalni potezi za izražanje naklonskosti, denimo po stavčni intonaciji:

(3) Kdo je prišel? — vprašalna poved s povedno intonacijo;

(4) Ali je kdo prišel? — vprašalna poved z vprašalno intonacijo. Vprašalnost (4) je izražena z večjo močjo.

Vprašalnost je mogoče izraziti tudi samo s stavčno intonacijo ali samo z besednim redom in intonacijo:

(5) Peter stanuje doma. — povedna stavčna intonacija, pripovedna poved;

(6) Peter stanuje doma? — vprašalna stavčna intonacija, vprašalna poved;

(7) Ali Peter stanuje doma? — vprašalni členek, vprašalna intonacija, vprašalna poved.

Za izražanje velelnosti imamo na voljo številna izrazna sredstva. Izražamo jo lahko posredno, z vprašalnimi in pripovednimi povedmi: *Ali lahko odprete okno? — Dobro bi bilo malo prezračiti sobo.*

Za neposredno izražanje imamo na voljo dve posebni izrazni sredstvi, glagolski naklon in performativne glagole: *ukazujem, prepovedujem, zahtevam*. Zanimivo je, da razen glagola *prosim*, s katerim naj bi izražali željo, v poglavju o velelnih povedih ne srečamo zgledov s performativnimi glagoli. Izpust tega izraznega sredstva je mogoče razložiti s težavo, ki jo povzroča: po obliki je v povednem naklonu (zahtevam, ukazujem), po pomenu pa je ukaz, izražen z največjo močjo. Primer *Zahtevam, da zapustiš sobo* se zaradi tega neskladja izmika enosmerni kategorizaciji. V *Slovenski slovnici* je ta težava rešena z izpustom teh zgledov tako v okviru pripovednih kot v okviru velelnih povedi.

Ugotovimo lahko, da sistemsko in strukturalno zasnovani opisi jezika nujno trčijo na težave pri zgledih, ki izražajo namernost, tako da oblika kaže v eno smer, pomen pa v drugo. Pri performativnih glagolih, kot je npr. *obljubljam*, oblika kaže na prikazovalno namero (opis ali prikaz namere, storiti dejanje, ki si ga naslovnik domnevno želi), pomen pa upoveduje sporazumevalno namero oziroma ilokucijsko dejanje obljube, to je zaveze, da bomo storili dejanje. Pomen in oblika se razlikujeta po ilokucijski moči: besedni pomen ima večjo ilokucijsko moč kot slovnična oblika, zato bi lahko rekli, da z eksplicitnim performativnim glagolom opravljamo ilokucijsko dejanje (sporazumevalna namera je izražena pomensko) s tem, da opišemo ustrezno namerno stanje (prikazovalna namera je izražena z obliko — povednim naklonom).

V okviru opisa, ki temelji na sistemu oblikovnih kategorij in razlik med njimi, so seveda povsem neobvladljiva posredna govorna dejanja, saj temeljijo na razhajanju med obliko in pomenom ter vlogo oziroma sporazumevalno namero. Pri teh dejanjih obliko in pomen izreka izbiramo odvisno od sporazumevalne namere: veleam lahko tudi s povedmi v vprašalnem ali pripovednem naklonu. Če rečem, da je mogoče velelne povedi izraziti tudi s pripovednimi in vprašalnimi povedmi, se zapletem v protislovje. Težava bi bila rešljiva, če bi govorili o ilokucijskih dejanjih, to je o izrekanju trditev, zahtev, obljub in groženj, ekspresivov in razglasov. Te določimo s pragmatičnimi razvrščevalnimi merili, kot so smer skladnosti na osi besede — svet (direction of fit), z namernimi duševnimi stanji (želja, namera, prepričanje, čustva), izpolnitvenimi pogoji (condition of satisfaction), stopnjo ilokucijske moči. Nato pa bi raziskovali izrazna sredstva, ki so na voljo za njihovo izrekanje, to je povedi v pripovednem, vprašalnem, velelnem in želelnem skladenjskem naklonu, izražanje z besedami, glagolskim naklonom, besednim redom in stavčno intonacijo.

Poglavje o skladenjskem naklonu obilno razodeva težave, ki nastanejo pri preslikavi zgledov, zajetih iz govora, v sestav oblik, ter nemoč, da bi s slovničnim opisom jezikovnega sestava opisali jezik kot sredstvo sporazumevanja. Performativni glagoli nas zapletejo v razvrščevalne težave zaradi neskladja med obliko in pomenom, posredna govorna dejanja zaradi razhajanja med obliko in pomenom ter vlogo. Pri performativnih glagolih se je namerna dvosmernost preslikala v pomenski sestav in povzročila razcep med obliko in pomenom, pri posrednih govornih dejanjih pa nastane razcep med obliko in pomenom na eni strani (nanju se veže prikazovalna namera) ter vlogo oziroma sporazumevalno namero na drugi strani. Pomen in oblika nista več zavezana opisu in predstavitvi, temveč ju izbiramo odvisno od sporazumevalnih namer. Opisane težave uspešno razvzroča teorija govorne dejavnosti, ki preučuje jezik kot orodje za opravljanje govornih dejanj.

6. Raziskovalna metodologija

Performativni glagoli so zanimivi tudi s stališča raziskovalne metodologije pragmatičnih raziskav jezika in rabe. Teorija govorne dejavnosti se je namreč razvila iz odkritij, povezanih s temi glagoli. Metodološko gledano, ni temeljila niti na indukciji niti na dedukciji. Induktivno raziskovanje performativnih glagolov, ki se ga je dejansko lotil že Austin (1962) in ki naj bi omogočilo določiti vrste ilokucijskih dejanj, ni pripeljalo do zadovoljivih rešitev, deduktivno raziskovanje je bilo

mogoče šele, ko so bila določena konstitutivna pravila, ki omogočajo opraviti govorno dejanje (Searle, 1969), oziroma razvrščevalna merila za določanje ilokucijskih dejanj (Searle, 1979). Tudi uporaba deduktivnega postopka ne pripelje do zadovoljivih izidov. V čem je težava?

Performativni glagoli so opazljivke, iz katerih je Austin izpeljal posplošitve po poti abdukcije. Opazovanje performativnih glagolov je odkrilo dve splošnosti. Pokazala se je razlika v razmerju do zatrjevalnikov (konstativov); ti prikazujejo neodvisna dejanska stanja, izrekanje performativov pa je opravljanje dejanj, ki jih performativi zaznamujejo in ki se z izrekanjem povzročajo. Razkrivajo pa tudi nasprotje med dvema razsežnostma izreka: povedni naklon eksplicitnega performativa kaže na predstavitev namernih duševnih stanj (Pn), pomen pa zavezuje govorca (obljuba) ali naslovnika (ukaz) k dejanju (Sn). Drugače rečeno, performativ kaže na nasprotje dveh namer v govoru, prikazovalne ali predstavitvene in sporazumevalne ali ilokucijske, kar je temeljna zakonitost sporazumevanja v naravnem govoru.

Toda eksplicitne performativne glagole v govoru redko uporabljamo, zato se postavlja vprašanje, ali je prehod od omejene rabe dane oblike k splošni zakonitosti sploh utemeljen. Druga polovica metodološke zgodbe je posredno ali indirektno opravljanje ilokucijskih dejanj, kjer opazujemo razcep med obliko in pomenom ter vlogo, torej nasprotje med prikazovalno in sporazumevalno namero. Pragmatično jezikoslovje poleg gramatikaliziranega konteksta, kar eksplicitni performativi so, raziskuje še postopke pogovornega sklepanja. Empirično podlago za tako sklepanje srečamo v poročanem govoru, ko poročevalec prvotne izreke interpretira v kategorijah ilokucijskih ali perlokucijskih dejanj, kot očitke, obljuje, pohvale, zahteve, čeprav v prvotnem govoru te ilokucije niso izražene z eksplicitnimi ilokucijskimi zaznamovalci. Tu se srečujemo s številnimi težavami, med drugim z razlikovanjem performativnih glagolov od drugih glagolov govornih dejanj in od perlokucijskih glagolov.

7. Sklep

Sporazumevanje je dvorazsežnostno razmerje, saj prikazovalnemu razmerju, ki povezuje obliko in pomen z nanašalnikom, doda sporazumevalno razmerje med govorcem in naslovnikom. Ta dvorazmernost se pri posrednem izražanju kaže kot razhajanje med obliko in pomenom ter vlogo (s pripovedno ali vprašalno povedjo velevamo), preslikala pa se je tudi v sestav jezikovnih oblik. Zgledov ni mogoče brez težav opisati v okviru sestava oblik in pomenov. Kot t.i. simptomatske opazljivke imajo pri raziskovanju jezika kot sredstva sporazumevanja izreden pomen, saj razkrivajo razmerja med obliko in pomenom ter vlogo med sporazumevanjem. V metodologiji jezikoslovnega raziskovanja je poleg kategorizacijskega induktivnega posploševanja in deduktivnega sklepanja pomembno odkrivanje opazljivk, ki omogočajo abduktivno sklepanje. To pelje od opazljivke k zakonitostim, ki jih ta razkriva.

Literatura

- Austin, J. L. (1990): *Kako napravimo kaj z besedami*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Benveniste, E. (1988): *Problemi splošne lingvistike*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Kastelic, S. (1993): *Performativnost govorice in performativni obrazci v institucionalno-obrednih okoliščinah*. Diplomsko naloga, Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Kunst-Gnamuš, O. (1993): *Are sentences with the underlying structure NPr be NPp really assertives?* 28. linguistisches Kolloquium. Institut für Sprachwissenschaft der Karl-Franzens-Universität Graz. 8.-10. September 1993. Abstracts: 22.
- Riha-Šumić, J. (1988): *Realno v performativu*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Searle, J. R. (1969): *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J. R. (1979): *Expression and meaning. Studies in the theory of speech acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, R. S. (1983): *Intentionality. An essay in the philosophy of mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toporišič, J. (1984): *Slovenska slovnica*. Založba Obzorja Maribor.
- Žagar, Ž. I. (1989): *Zagatnost performativnosti ali kako obljubiti*. Ljubljana: DZS.

Olga Kunst-Gnamuš

UDK 808.63-25

SUMMARY

PERFORMATIVE VERBS IN THE DESCRIPTIVE GRAMMAR OF THE SLOVENE LANGUAGE

In the study the grammatical characteristics and the significance of explicit performative verbs are described (the first person, singular, active voice, indicative mood, the present time) as well as pragmatic information which is communicated by them (subjectivity, co-intervention of the author, speaker and the doer of the performative

act, the time of utterance and the performance of the act, selfreferentiality, authority of the speaker, double intentionality and asymmetry). The split between form and meaning causes difficulties in the classification of certain performative verbs into the system of language forms.